

Rättsfallssamlingen

DOMSTOLENS DOM (stora avdelningen)

den 18 januari 2022*

”Begäran om förhandsavgörande – Frihet att tillhandahålla tjänster – Artikel 49 FEUF – Direktiv 2006/123/EG – Artikel 15 – Arvoden till arkitekter och ingenjörer – Fasta minimiavgifter – Direkt effekt – Dom om fördragsbrott som har meddelats under ett förfarande vid en nationell domstol”

I mål C-261/20,

angående en begäran om förhandsavgörande enligt artikel 267 FEUF, framställd av Bundesgerichtshof (Federala högsta domstolen, Tyskland), genom beslut av den 14 maj 2020, som inkom till domstolen den 15 juni 2020, i målet

Thelen Technopark Berlin GmbH

mot

MN,

meddelar

DOMSTOLEN (stora avdelningen)

sammansatt av ordföranden K. Lenaerts, vice ordföranden L. Bay Larsen, avdelningsordförandena A. Arabadjiev, A. Prechal, K. Jürimäe, C. Lycourgos, E. Regan, S. Rodin (referent), I. Ziemele och J. Passer samt domarna M. Ilešič, F. Biltgen, P.G. Xuereb, N. Piçarra och L.S. Rossi,

generaladvokat: M. Szpunar,

justitiesekreterare: handläggaren M. Krausenböck,

efter det skriftliga förfarandet och förhandlingen den 3 maj 2021,

med beaktande av de yttranden som avgetts av:

- Thelen Technopark Berlin GmbH, genom M. Schultz, Rechtsanwalt,
- MN, genom V. Vorwerk och H. Piorreck, därefter genom V. Vorwerk, Rechtsanwälte,

* Rättegångsspråk: tyska.

- Nederländernas regering, genom M.K. Bulterman, M.L. Noort, M.H.S. Gijzen och J. Langer, samtliga i egenskap av ombud,
- Europeiska kommissionen, genom L. Armati, L. Malferrari, W. Mölls och M. Kellerbauer, samtliga i egenskap av ombud,

och efter att den 15 juli 2021 ha hört generaladvokatens förslag till avgörande,

följande

Dom

- 1 Begäran om förhandsavgörande avser tolkningen av artikel 49 FEUF och artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i Europaparlamentets och rådets direktiv 2006/123/EG av den 12 december 2006 om tjänster på den inre marknaden (EUT L 376, 2006, s. 36).
- 2 Begäran har framställts i ett mål mellan Thelen Technopark Berlin GmbH (nedan kallat Thelen) och MN. Målet rör utbetalning av arvode till MN.

Tillämpliga bestämmelser

Unionsrätt

- 3 Skäl 6 i direktiv 2006/123 har följande lydelse:

”Det är inte möjligt att undanröja [hindren för tjänsteleverantörernas etableringsfrihet i medlemsstaterna och för den fria rörligheten mellan medlemsstaterna] endast genom en direkt tillämpning av artiklarna [49 och 56 FEUF], dels eftersom det skulle vara synnerligen komplicerat för medlemsstaternas och [unionens] institutioner att genomföra överträdelseförfaranden mot de berörda medlemsstaterna i varje enskilt fall, särskilt efter utvidgningen, dels eftersom många hinder inte kan undanröjas utan föregående samordning av de nationella lagstiftningarna, bland annat genom administrativt samarbete. Som Europaparlamentet och [Europeiska unionens råd] har konstaterat möjliggör en [unionsrättsakt] att en verklig inre marknad för tjänster kan uppnås.”

- 4 Artikel 2.1 i detta direktiv stadgar följande:

”Detta direktiv skall tillämpas på tjänster som tillhandahålls av tjänsteleverantörer som är etablerade i en medlemsstat.”

- 5 I artikel 15 i direktivet anges följande:

”1. Medlemsstaterna skall undersöka om det i deras respektive rättsordningar finns några krav av det slag som anges i punkt 2 och, om så är fallet, se till att dessa krav uppfyller villkoren i punkt 3. Medlemsstaterna skall anpassa sina lagar och andra författningar så att de blir förenliga med de villkoren.

2. Medlemsstaterna skall undersöka om det i deras respektive rättsordningar föreskrivs att följande icke-diskriminerande krav skall vara uppfyllda vid tillträde till eller utövande av tjänsteverksamhet:

...

g) Fasta minimi- och/eller maximiavgifter som tjänsteleverantören måste tillämpa.

...

3. Medlemsstaterna skall se till att kraven i punkt 2 uppfyller följande villkor:

a) Icke-diskriminering: kraven får varken vara direkt eller indirekt diskriminerande på grundval av nationalitet eller, i fråga om företag, var företaget har sitt säte.

b) Nödvändighet: kraven skall vara motiverade av tvingande hänsyn till allmänintresset.

c) Proportionalitet: kraven skall vara lämpliga för att säkerställa att det eftersträlvade målet uppnås, de får inte gå utöver vad som är nödvändigt för att uppnå målet och det skall inte vara möjligt att ersätta dessa krav med andra, mindre begränsande åtgärder som skulle ge samma resultat.

...”

Tysk rätt

6 Arvoden till arkitekter och ingenjörer regleras av Verordnung über die Honorare für Architekten- und Ingenieurleistungen (Honorarordnung für Architekten und Ingenieure – HOAI) (förordning om arvoden för arkitekts- och ingenjörstjänster (arkitekts- och ingenjörsarvoden – HOAI)) av den 10 juli 2013 (BGBl. 2013 I, s. 2276) (nedan kallad HOAI).

7 1 § HOAI har följande lydelse:

”I denna förordning fastställs regler för beräkning av ersättning för grundläggande tjänster som tillhandahålls av arkitekter och ingenjörer (uppdragstagare) med säte i Tyskland, förutsatt att dessa grundläggande tjänster omfattas av denna förordning och tillhandahålls från tyskt territorium.”

8 I 7 § punkterna 1, 3 och 5 i denna förordning föreskrivs följande:

”1. Arvodena ska baseras på det skriftliga avtal som ingåtts mellan avtalsparterna när uppdraget tilldelades och vara förenliga med de minimi- och maximibelopp som fastställs i denna förordning.

...

3. De minimibelopp som anges i denna förordning får i vissa undantagsfall underskridas genom en skriftlig överenskommelse.

...

5. Om inget annat skriftligen överenskommits vid tilldelningen av kontraktet föreligger en obestriddig presumtion för att minimibeloppen har överenskommits i enlighet med punkt 1.

...”

Målet vid den nationella domstolen och tolkningsfrågorna

- 9 Den 2 juni 2016 ingick fastighetsbolaget Thelen och ingenjören MN ett uppdragsavtal. Enligt avtalet åtog sig MN att utföra sådana tjänster som avses i HOAI för ett planerat bygge i Berlin (Tyskland), detta mot betalning av ett schablonarvode på 55 025 euro.
- 10 Efter att ha sagt upp avtalet genom skrivelse av den 2 juni 2017 utfärdade MN i juli 2017 en slutlig faktura för de tjänster som utförts på grundval av de minimibelopp som avses i 7 § HOAI. Han väckte talan vid Landgericht Essen (Regionala domstolen i Essen, Tyskland) och yrkade, med beaktande av de belopp som Thelen redan betalat, betalning av det utestående beloppet på 102 934,59 euro, jämte ränta och ersättning för rättegångskostnader.
- 11 Genom dom av den 28 december 2017 förpliktade nämnda domstol Thelen att utge ett belopp på 100 108,34 euro jämte ränta.
- 12 Thelen överklagade domen till Oberlandesgericht Hamm (Regionala överdomstolen i Hamm, Tyskland), som genom dom av den 23 juli 2019 delvis ändrade den överklagade domen och förpliktade Thelen att i stället utge ett belopp på 96 768,03 euro, jämte ränta.
- 13 Thelen överklagade denna dom till Bundesgerichtshof (Federala högsta domstolen, Tyskland), som är hänskjutande domstol i förevarande mål, och yrkade att MN:s anspråk helt skulle underkännas.
- 14 Den hänskjutande domstolen har erinrat om att EU-domstolen i domen av den 4 juli 2019, kommissionen/Tyskland (C-377/17, EU:C:2019:562) slog fast, och i beslutet av den 6 februari 2020, hapeg dresden (C-137/18, ej publicerat, EU:C:2020:84) bekräftade, att HOAI är oförenlig med artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123, dock utan att uttala sig om huruvida HOAI är förenlig med artikel 49 FEUF.
- 15 Enligt den hänskjutande domstolen beror emellertid utgången av överklagandet på huruvida artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123 har direkt effekt i en tvist där enbart enskilda står mot varandra, med följderna att 7 § HOAI ska lämnas utan avseende vid avgörandet av tvisten.
- 16 Den hänskjutande domstolen har understrukit dels att det av artikel 4.3 FEU och artikel 288 tredje stycket FEUF följer att medlemsstaterna är skyldiga att uppnå det resultat som föreskrivs i ett direktiv, dels att denna skyldighet åligger alla myndigheter i medlemsstaterna, inbegripet domstolarna. Denna skyldighet innebär bland annat att domstolarna är skyldiga att i möjligaste mån tolka sin nationella rätt i överensstämmelse med unionsrätten. Den hänskjutande domstolen har emellertid preciserat att principen om konform tolkning inte kan tjäna som grund för att nationell rätt tolkas *contra legem*.
- 17 Den hänskjutande domstolen har i detta avseende påpekat att det i förevarande fall inte är möjligt att tolka HOAI i överensstämmelse med direktiv 2006/123. Enligt den hänskjutande domstolens mening kan 7 § HOAI inte tolkas så, att den inte är tillämplig på ett arvodesavtal i vilket arvoden

fastställs till ett belopp som understiger de minimibelopp som föreskrivs i HOAI. Det framgår av HOAI att ett sådant avtal är ogiltigt, förutom i vissa undantagsfall som inte motsvarar situationen i det nationella målet. Den hänskjutande domstolen anser således att en tolkning av HOAI som innebär att det är tillåtet att avvika från de minimibelopp som föreskrivs i denna lagstiftning skulle utgöra en tolkning *contra legem* av nationell rätt.

- 18 Den hänskjutande domstolen har preciserat att upphovsmännen till den senaste versionen av HOAI var medvetna om att taxorna i HOAI eventuellt kunde vara oförenliga med direktiv 2006/123, men att de gjorde den felaktiga bedömningen att de kunde avhjälpa problemet genom att, i 1 § HOAI, begränsa tillämpningsområdet för denna lagstiftning till rent inhemska situationer.
- 19 Den hänskjutande domstolen anser därför att utgången av överklagandet i huvudsak beror på huruvida artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123 har direkt effekt i en tvist där enbart enskilda står mot varandra, i och med att 7 § HOAI ska lämnas utan avseende och överklagandet bifallas för det fall EU-domstolen besvarar den frågan jakande. Den hänskjutande domstolen har påpekat att denna fråga uttryckligen lämnades obesvarad i beslutet av den 6 februari 2020, hapeg dresden (C-137/18, ej publicerat, EU:C:2020:84), vilket betyder att det är nödvändigt att hänskjuta den till EU-domstolen.
- 20 Den hänskjutande domstolen har konstaterat att EU-domstolen visserligen har slagit fast att artikel 15 i direktiv 2006/123 har direkt effekt och att den är tillämplig även i rent inhemska situationer, men att det ändå kvarstår osäkerhet om huruvida artikel 15 i direktiv 2006/123 har direkt effekt i en tvist där enbart enskilda står mot varandra. Den hänskjutande domstolen har i detta avseende hänvisat till EU-domstolens praxis enligt vilken bestämmelser i ett direktiv inte kan åberopas mellan enskilda ens när medlemsstaterna, såsom i förevarande fall Förbundsrepubliken Tyskland, har underlåtit att införliva direktivet eller har införlivat det på ett felaktigt sätt. De två parterna i målet vid den nationella domstolen är just enskilda.
- 21 Den hänskjutande domstolen anser att det av EU-domstolens praxis framgår att ett direktiv inte kan ge upphov till skyldigheter för enskilda, vilket innebär att direktivet i princip inte kan åberopas inom ramen för en tvist där enbart enskilda står mot varandra, med syftet att en medlemsstats lagstiftning som strider mot direktivet ska lämnas utan avseende. Enligt den hänskjutande domstolen kan det inte göras någon skillnad beroende på om ett direktiv kan ålägga enskilda direkta skyldigheter eller direkt frånta dem subjektiva rättigheter som de har enligt nationell rätt, såsom i förevarande fall där det handlar om att frånta en ingenjör eller en arkitekt rätten till de minimibelopp som föreskrivs i nationell rätt. Den hänskjutande domstolen anser dessutom att det nationella målet inte hör till de undantagsfall i vilka EU-domstolen har tillerkänt direktiv direkt effekt inom ramen för tvister där enbart enskilda står mot varandra.
- 22 Den hänskjutande domstolen anser vidare att även om HOAI endast avser rent inhemska situationer, kan frågan huruvida denna lagstiftning strider mot artikel 49 FEUF, vilken inte har avgjorts av EU-domstolen, visa sig vara relevant för avgörandet av det nationella målet. Den hänskjutande domstolen har i detta avseende erinrat om att bestämmelserna i fördragen och direkt tillämpliga rättsakter från institutionerna enligt principen om unionsrättens företräde får till följd att varje däremot stridande nationell bestämmelse, även inom ramen för en tvist där enbart enskilda står mot varandra, automatiskt blir otillämplig.

23 Mot denna bakgrund beslutade Bundesgerichtshof (Federala högsta domstolen) att vilandeförklara målet och ställa följande tolkningsfrågor till EU-domstolen:

- ”1) Följer det av unionsrätten, särskilt artikel 4.3 FEU samt artikel 288 tredje stycket FEUF och artikel 260.1 FEUF, att artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123 ... har direkt effekt inom ramen för ett pågående rättsligt förfarande mellan enskilda, på så sätt att det inte är tillåtet att tillämpa de nationella bestämmelser som står i strid med direktivet och som anges i 7 § HOAI, enligt vilken de [i den arvodestaxa som avses i den paragrafen] fastställda minimibeloppen för arkitekters och ingenjörers planerings- och övervakningstjänster är bindande – bortsett från vissa undantag – och en överenskommelse om arvoden i avtal med arkitekter eller ingenjörer vilka understiger minimibeloppen inte längre ska tillämpas?
- 2) Om den första frågan besvaras nekande:
- a) Strider Förbundsrepubliken Tysklands reglering av bindande minimibelopp för arkitekters och ingenjörers planerings- och övervakningstjänster i 7 § HOAI mot den etableringsfrihet som föreskrivs i artikel 49 FEUF eller mot andra allmänna unionsrättsliga principer?
- b) För det fall fråga 2a besvaras jakande, ställs följande fråga: Följer det av ett sådant åsidosättande att de nationella bestämmelserna om bindande minimibelopp (här 7 § HOAI) inte får tillämpas i ett pågående rättsligt förfarande mellan enskilda?”

Prövning av tolkningsfrågorna

Den första frågan

- 24 Den hänskjutande domstolen har ställt den första frågan för att få klarhet i huruvida unionsrätten ska tolkas så, att en nationell domstol, som har att pröva en tvist där enbart enskilda står mot varandra, är skyldig att underlåta att tillämpa nationell lagstiftning som, i strid med artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123, fastställer minimibelopp för arvoden för tjänster som utförs av arkitekter och ingenjörer och som innebär att avtal som avviker från denna lagstiftning är ogiltiga.
- 25 För att besvara den första frågan erinrar domstolen för det första om att principen om unionsrättens företräde innebär att unionsrätten har företräde framför medlemsstaternas nationella rätt och ålägger samtliga myndigheter i medlemsstaterna att säkerställa unionsbestämmelsernas fulla verkan, och att medlemsstaternas lagstiftning inte kan påverka verkan av de unionsrättsliga bestämmelserna inom medlemsstaterna (dom av den 24 juni 2019, Popławski, C-573/17, EU:C:2019:530, punkterna 53 och 54 och där angiven rättspraxis).
- 26 Principen om unionsrättens företräde innebär att det åligger de nationella domstolarna att, för att kunna säkerställa den fulla verkan av samtliga unionsrättsliga bestämmelser, i möjligaste mån tolka sin nationella rätt på ett sätt som är förenligt med unionsrätten, och att ge enskilda rätt till skadestånd när deras rättigheter har åsidosatts till följd av att en medlemsstat gjort sig skyldig till en överträdelse av unionsrätten (dom av den 24 juni 2019, Popławski, C-573/17, EU:C:2019:530, punkt 57).
- 27 Närmare bestämt har domstolen vid upprepade tillfällen slagit fast att en nationell domstol vid avgörandet av ett mål där enbart enskilda står mot varandra är skyldig att, när den tillämpar bestämmelser i nationell rätt som antagits för att införliva de skyldigheter som följer av ett direktiv, beakta samtliga bestämmelser i nationell rätt och, i den utsträckning det är möjligt, tolka

dessa mot bakgrund av direktivets ordalydelse och syfte för att uppnå ett resultat som är förenligt med det mål som eftersträvas i direktivet (dom av den 15 januari 2014, *Association de médiation sociale*, C-176/12, EU:C:2014:2, punkt 38 och där angiven rättspraxis och dom av den 4 juni 2015, *Faber*, C-497/13, EU:C:2015:357, punkt 33).

- 28 Det finns dock vissa gränser för principen om konform tolkning av nationell rätt. Den nationella domstolens skyldighet att beakta ett direktivs innehåll vid tolkningen och tillämpningen av relevanta bestämmelser i nationell rätt begränsas av allmänna rättsprinciper och kan inte tjäna som grund för att nationell rätt tolkas *contra legem* (se, för ett liknande resonemang, dom av den 15 januari 2014, *Association de médiation sociale*, C-176/12, EU:C:2014:2, punkt 39 och där angiven rättspraxis, och dom av den 13 december 2018, *Hein*, C-385/17, EU:C:2018:1018, punkt 51).
- 29 I förevarande fall anser den hänskjutande domstolen, såsom har påpekats i punkt 17 ovan, att en tolkning av den nationella lagstiftning som är aktuell i det nationella målet, det vill säga 7 § HOAI, i enlighet med kraven i artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123, skulle vara *contra legem*.
- 30 För det andra ska det påpekas att det av principen om unionsrättens företräde följer att det, för det fall det inte är möjligt att tolka nationell rätt i enlighet med kraven i unionsrätten, åligger den nationella domstol som inom ramen för sin behörighet ska tillämpa unionsbestämmelser, en skyldighet att säkerställa att dessa bestämmelser ges full verkan genom att, med stöd av sin egen behörighet, vid behov, underlåta att tillämpa nationell lagstiftning som strider mot unionsbestämmelserna, även senare sådan, utan att vare sig begära eller avvakta ett föregående upphävande av denna genom ett lagstiftnings- eller annat konstitutionellt förfarande (se, för ett liknande resonemang, dom av den 24 juni 2019, *Popławski*, C-573/17, EU:C:2019:530, punkt 58 och där angiven rättspraxis).
- 31 Hänsyn bör dock tas till de andra väsentliga särdragen hos unionsrätten, och i synnerhet till direktivens art och rättsverkningar (se, för ett liknande resonemang, dom av den 24 juni 2019, *Popławski*, C-573/17, EU:C:2019:530, punkt 59).
- 32 Ett direktiv kan således inte i sig ge upphov till skyldigheter för en enskild och således inte som sådant åberopas gentemot denne vid en nationell domstol. Ett direktivs bindande karaktär, vilken ligger till grund för möjligheten att åberopa direktivet, gäller enligt artikel 288 tredje stycket FEUF endast för "varje medlemsstat till vilken det är riktat". Unionen har endast rätt att på ett allmänt och abstrakt sätt, med omedelbar verkan, ålägga enskilda skyldigheter i de fall då den har befogenhet att anta förordningar. En nationell domstol kan således, även om en direktivbestämmelse är klar, precis och ovillkorlig, inte underlåta att tillämpa en bestämmelse i nationell rätt som strider mot direktivbestämmelsen, om det innebär att en enskild därigenom åläggs en skyldighet (dom av den 24 juni 2019, *Popławski*, C-573/17, EU:C:2019:530, punkterna 65–67 och där angiven rättspraxis).
- 33 En nationell domstol har således inte, baserat endast på unionsrätten, någon skyldighet att inte tillämpa en bestämmelse i nationell rätt som strider mot en unionsrättslig bestämmelse för det fall att sistnämnda bestämmelse saknar direkt effekt (dom av den 24 juni 2019, *Popławski*, C-573/17, EU:C:2019:530, punkt 68), vilket dock inte hindrar att nämnda domstol, liksom varje behörig nationell förvaltningsmyndighet, har möjlighet att med stöd av *nationell* rätt lämna en bestämmelse i nationell rätt utan avseende, när den strider mot en bestämmelse i unionsrätten som saknar direkt effekt.

- 34 Domstolen har redan slagit fast att artikel 15.1 i direktiv 2006/123 kan ha direkt effekt i det att medlemsstaterna i andra meningen i denna punkt i denna artikel åläggs en ovillkorlig och tillräckligt precis skyldighet att anpassa sina lagar och andra författningar till de villkor som avses i punkt 3 i den artikeln (se, för ett liknande resonemang, dom av den 30 januari 2018, X och Visser, C-360/15 och C-31/16, EU:C:2018:44, punkt 130).
- 35 I det aktuella fallet åberopas emellertid denna bestämmelse som sådan i en tvist mellan enskilda för att lämna nationell lagstiftning som strider mot direktivsbestämmelsen utan avseende.
- 36 Om artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123 tillämpades i det nationella målet, skulle det innebära att MN, med stöd av denna bestämmelse, framtogs den rätt han har enligt 7 § HOAI att kräva de belopp som där anges, och han skulle följaktligen vara tvungen att godta det belopp som fastställts i det avtal som är aktuellt i det nationella målet. Den rättspraxis som det erinrats om i punkterna 32 och 33 ovan utesluter emellertid att denna direktivsbestämmelse kan tillerkännas en sådan verkan enbart på grundval av unionsrätten.
- 37 Det går således inte att av enbart unionsrätten härleda någon skyldighet för den hänskjutande domstolen att underlåta att tillämpa 7 § HOAI, även om denna bestämmelse strider mot artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123.
- 38 Dessa överväganden påverkas inte av domen av den 4 juli 2019 kommissionen/Tyskland (C-377/17, EU:C:2019:562), i vilken domstolen slog fast att Förbundsrepubliken Tyskland hade underlåtit att uppfylla sina skyldigheter enligt artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123 genom att bibehålla den bindande arvodestaxan enligt 7 § HOAI för planeringstjänster som tillhandahålls av arkitekter och ingenjörer.
- 39 Det är riktigt att en medlemsstat, om EU-domstolen finner att den har underlåtit att uppfylla en skyldighet enligt fördragen, enligt artikel 260.1 FEUF ska vidta de åtgärder som krävs för att följa domstolens dom. Det följer dessutom av fast rättspraxis att behöriga nationella domstolar och förvaltningsmyndigheter är skyldiga att vidta alla nödvändiga åtgärder för att underlätta genomförandet av unionsrättens fulla verkan och således, vid behov, underlåta att tillämpa en nationell bestämmelse som strider mot unionsrätten (se, för ett liknande resonemang, dom av den 13 juli 1972, kommissionen/Italien, 48/71, EU:C:1972:65, punkt 7, och dom av den 16 december 2010, Seydaland Vereinigte Agrarbetriebe, C-239/09, EU:C:2010:778, punkterna 52 och 53 och där angiven rättspraxis).
- 40 Domstolen har emellertid redan slagit fast att de domar som meddelas med stöd av artiklarna 258–260 FEUF framför allt syftar till att fastställa vilka plikter som åvilar medlemsstaterna när dessa har åsidosatt sina skyldigheter, och inte till att tillerkänna enskilda några rättigheter, eftersom dessa rättigheter inte följer av dessa domar utan av de unionsrättsliga bestämmelserna i sig (se, för ett liknande resonemang, dom av den 14 december 1982, Waterkeyn m.fl., 314/81–316/81 och 83/82, EU:C:1982:430, punkterna 15 och 16). Härav följer att sådana domar inte i sig räcker för att behöriga nationella domstolar och förvaltningsmyndigheter ska vara skyldiga att underlåta att tillämpa nationell lagstiftning som strider mot en bestämmelse i ett direktiv inom ramen för en tvist mellan enskilda.
- 41 För det tredje ska det härefter erinras om att den part som lidit skada till följd av att nationell rätt inte är förenlig med unionsrätten kan åberopa den rättspraxis som följer av domen av den 19 november 1991, Francovich m.fl. (C-6/90 och C-9/90, EU:C:1991:428) för att i förekommande

fall erhålla ersättning för den uppkomna skadan (se, för ett liknande resonemang, dom av den 15 januari 2014, Association de médiation sociale, C-176/12, EU:C:2014:2, punkt 50 och där angiven rättspraxis).

- 42 Härvidlag erinrar domstolen om att principen om statens ansvar för skada som har vållats enskilda genom sådana överträdelse av unionsrätten som kan tillskrivas staten enligt fast rättspraxis utgör en väsentlig del av det system av fördrag som unionen grundar sig på (dom av den 4 oktober 2018, Kantarev, C-571/16, EU:C:2018:807, punkt 92 och där angiven rättspraxis).
- 43 Det ankommer således på varje medlemsstat att försäkra sig om att enskilda får ersättning för skada som de vållas genom att unionsrätten inte iakttas, oavsett vilken myndighet som har gjort sig skyldig till denna överträdelse och oavsett vilken myndighet som, enligt den berörda medlemsstatens rätt, i princip är skyldig att utge ersättningen (dom av den 4 oktober 2018, Kantarev, C-571/16, EU:C:2018:807, punkt 93 och där angiven rättspraxis).
- 44 Vidare har domstolen, när det gäller de förutsättningar som ska vara uppfyllda för att en stat ska ansvara för skada som har vållats enskilda genom sådana överträdelse av unionsrätten som kan tillskrivas staten, vid upprepade tillfällen slagit fast att enskilda som lidit skada har rätt till skadestånd när tre förutsättningar är uppfyllda, nämligen att syftet med den unionsbestämmelse som har överträtts är att ge enskilda rättigheter, att överträdelsen av denna bestämmelse är tillräckligt klar och att det finns ett direkt orsakssamband mellan överträdelsen och den skada som de enskilda har lidit (dom av den 4 oktober 2018, Kantarev, C-571/16, EU:C:2018:807, punkt 94 och där angiven rättspraxis).
- 45 Det följer även av fast rättspraxis att det i princip är de nationella domstolarna som ska tillämpa de kriterier som gör det möjligt att fastställa medlemsstaternas ansvar för skada som har vållats enskilda genom överträdelse av unionsrätten i enlighet med de riktlinjer som EU-domstolen har angett för denna tillämpning (dom av den 4 oktober 2018, Kantarev, C-571/16, EU:C:2018:807, punkt 95 och där angiven rättspraxis).
- 46 Det ska i det förevarande fallet erinras om att EU-domstolen redan slagit fast att Förbundsrepubliken Tyskland har underlåtit att uppfylla sina skyldigheter enligt artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123 genom att behålla den bindande taxan enligt 7 § HOAI för planeringstjänster som tillhandahålls av arkitekter och ingenjörer (se, för ett liknande resonemang, dom av den 4 juli 2019, kommissionen/Tyskland, C-377/17, EU:C:2019:562), och att direktivbestämmelsen utgör hinder för en sådan nationell lagstiftning, i den mån det enligt denna lagstiftning är förbjudet att i avtal med arkitekter eller ingenjörer fastställa arvoden som underskrider minimibeloppen enligt nämnda taxa (se, för ett liknande resonemang, beslut av den 6 februari 2020, hapeg dresden, C-137/18, ej publicerat, EU:C:2020:84, punkt 21).
- 47 Av fast rättspraxis följer att en överträdelse av unionsrätten är uppenbart klar då den har fortsatt trots att det har avkunnats en dom i vilken det ifrågasatta fördragsbrottet fastställs eller det finns ett förhandsavgörande eller en fast praxis från domstolen i frågan, av vilka det framgår att agerandet i fråga utgör en överträdelse (dom av den 5 mars 1996, Brasserie du pêcheur och Factortame, C-46/93 och C-48/93, EU:C:1996:79, punkt 57, och dom av den 30 maj 2017, Safa Nicu Sepahan/rådet, C-45/15 P, EU:C:2017:402, punkt 31).
- 48 Mot bakgrund av det ovan anförda ska den första frågan besvaras enligt följande. Unionsrätten ska tolkas så, att en nationell domstol, som har att pröva en tvist där enbart enskilda står mot varandra, inte på grundval av enbart unionsrätten är skyldig att underlåta att tillämpa en

nationell lagstiftning som, i strid med artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i direktiv 2006/123, fastställer minimibelopp för arvoden för tjänster som utförs av arkitekter och ingenjörer och som innebär att avtal som avviker från denna lagstiftning är ogiltiga, men att detta inte påverkar vare sig möjligheten för denna domstol att i ett sådant mål med stöd av nationell rätt underlåta att tillämpa nämnda lagstiftning eller möjligheten för den part som lidit skada till följd av att nationell rätt inte är förenlig med unionsrätten att begära ersättning för den skada som denne åsamkats.

Den andra frågan

- 49 Den hänskjutande domstolen har ställt den andra frågan för att få klarhet i huruvida artikel 49 FEUF ska tolkas så, att den utgör hinder för en nationell lagstiftning som fastställer minimibelopp för arvoden för tjänster som utförs av arkitekter och ingenjörer och som innebär att avtal som avviker från denna lagstiftning är ogiltiga.
- 50 EU-domstolen erinrar om att EUF-fördragets bestämmelser beträffande etableringsfriheten, friheten att tillhandahålla tjänster och den fria rörligheten för kapital inte kan tillämpas på en situation som i alla avseenden är begränsad till en och samma medlemsstat (dom av den 15 november 2016, Ullens de Schooten, C-268/15, EU:C:2016:874, punkt 47 och där angiven rättspraxis).
- 51 Såsom framgår av beslutet om hänskjutande hänför sig omständigheterna i det nationella målet enbart till Förbundsrepubliken Tyskland. Det finns nämligen ingenting i de handlingar som EU-domstolen förfogar över som tyder på att en part i det nationella målet skulle vara etablerad utanför Förbundsrepubliken Tyskland eller att de tjänster som är aktuella i det nationella målet skulle ha tillhandahållits utanför detta territorium.
- 52 Det ska i detta avseende påpekas att EU-domstolen, då en nationell domstol har framställt en begäran om förhandsavgörande rörande en situation där samtliga omständigheter hänför sig till en och samma medlemsstat, inte utan att den nationella domstolen har indikerat att så är fallet kan anse att begäran om förhandsavgörande avseende tolkningen av EUF-fördragets bestämmelser om de grundläggande friheterna är nödvändig för att den nationella domstolen ska kunna avgöra den där anhängiggjorda tvisten. De konkreta omständigheter som visar att det finns ett samband mellan saken eller omständigheterna i en tvist, då dessa i alla avseenden hänför sig till den berörda medlemsstaten, och artiklarna 49, 56 eller 63 FEUF, måste nämligen framgå av begäran om förhandsavgörande. (se, för ett liknande resonemang, dom av den 15 november 2016, Ullens de Schooten, C-268/15, EU:C:2016:874, punkt 54).
- 53 I en sådan situation som den i det nationella målet, ankommer det följaktligen på den hänskjutande domstolen att, i enlighet med kraven i artikel 94 i domstolens rättegångsregler, tala om för EU-domstolen på vilket sätt tvisten i det nationella målet har en sådan anknytning till unionsbestämmelserna om de grundläggande friheterna som gör den begärda tolkningen nödvändig för att avgöra tvisten, trots att tvisten är av rent inhemsk karaktär (se, för ett liknande resonemang, dom av den 15 november 2016, Ullens de Schooten, C-268/15, EU:C:2016:874, punkt 55).

- 54 Eftersom beslutet om hänskjutande inte innehåller något som tyder på att så är fallet ska denna fråga inte besvaras i sak (se, för ett liknande resonemang, dom av den 20 september 2018, *Fremoluc*, C-343/17, EU:C:2018:754, punkt 33, dom av den 14 november 2018, *Memoria och Dall’Antonia*, C-342/17, EU:C:2018:906, punkt 21, och dom av den 24 oktober 2019, *Belgische Staat*, C-469/18 och C-470/18, EU:C:2019:895, punkt 26).
- 55 Av det anförda följer att den andra frågan inte kan tas upp till prövning.

Rättegångskostnader

- 56 Eftersom förfarandet i förhållande till parterna i de nationella målen utgör ett led i beredningen av samma mål, ankommer det på den hänskjutande domstolen att besluta om rättegångskostnaderna. De kostnader för att avge yttrande till domstolen som andra än nämnda parter har haft är inte ersättningsgilla.

Mot denna bakgrund beslutar domstolen (stora avdelningen) följande:

Unionsrätten ska tolkas så, att en nationell domstol, som har att pröva en tvist där enbart enskilda står mot varandra, inte på grundval av enbart unionsrätten är skyldig att underlåta att tillämpa en nationell lagstiftning som, i strid med artikel 15.1, 15.2 g och 15.3 i Europaparlamentets och rådets direktiv 2006/123/EG av den 12 december 2006 om tjänster på den inre marknaden, fastställer minimibelopp för arvoden för tjänster som utförs av arkitekter och ingenjörer och som innebär att avtal som avviker från denna lagstiftning är ogiltiga, men att detta inte påverkar vare sig möjligheten för denna domstol att i ett sådant mål med stöd av nationell rätt underlåta att tillämpa nämnda lagstiftning eller möjligheten för den part som lidit skada till följd av att nationell rätt inte är förenlig med unionsrätten att begära ersättning för den skada som denne åsamkats.

Underskrifter